

Bilaga 3 - Civilsamhällets historiska utveckling i Gävleborgs län - Föreningsliv och folkrörelse mellan ca 1850 och 1950

Vid mitten av 1800-talet hade moderniseringen av Sverige kommit halvvägs. Det gamla ståndssamhället hade avskaffats genom en rad progressiva reformer, men det skulle dröja en bit in på 1900-talet innan den moderna välfärdsstaten började ta form.

Med upplysningen på 1700-talet kom ett nytt sätt att se på hur samhället borde organiseras. Individen ställdes i centrum. Att bilda sammanslutningar av olika slag skulle vara frivilligt. Kollektiva strukturer som man mer eller mindre föddes in i, till exempel byalagen på landsbygden eller skråna i städerna, sågs som föråldrade kvarlevor från medeltiden. Under 1800-talet fördes en politik som ledde till att betydelsen av byalagen minskade avsevärt. Och skråväsendet avskaffades helt i och med att näringsfrihet infördes 1864. Problemet var bara att den här typen av organisationer, hur omoderna och föråldrade de än ansågs vara, hade varit väldigt viktiga för en stor del av landets befolkning, särskilt genom att fungera som sociala skyddsnät. För folk i allmänhet medförde den liberala politik som fördes under 1800-talet att tillvaron visserligen blev friare, men också otryggare.

Föreningar som sociala skyddsnät

Avsaknaden av trygghetssystem blev i högsta grad märkbar i samband med ett par riktigt svåra missväxtår under andra halvan av 1860-talet. Priset på livsmedel sköt i höjden. Samvetslösa ockrare tjänade stora pengar medan en stor del av befolkningen svält. Runt om i landet bildades vid den här tiden liberala arbetareföreningar som kom att spela en viktig roll i skarven mellan det gamla, på sitt sätt trygga, ståndssamhället och den moderna välfärdsstaten. Ett sådant exempel är *Ugglebo arbetareförening* i Ockelbo, som faktiskt fortfarande är aktiv.

De liberala arbetareföreningarna hade flera viktiga uppgifter. Den mest akuta i en tid då hungern bredde ut sig var att bedriva handel med livsmedel enligt kooperativa principer. Syftet var inte att göra stor vinst, utan att "vara människor till gagn och särskilt de ekonomiskt svaga" som formuleringen löd i Ugglebo arbetareförenings stadgar. En annan central uppgift blev att organisera ett slags privat socialförsäkringsväsende med sjuk-, begravnings- och arbetslöshetskassor. Det var först kring mitten av 1900-talet som socialförsäkringssystemet blev en i allt väsentligt statlig angelägenhet. Tidigare hade kyrkan, skrån, föreningar och diverse enskilda initiativ tillsammans ansvarat för människors grundläggande sociala och ekonomiska trygghet.

Folkbildning för demokrati

De liberala arbetareföreningarna verkade också för folkbildning i olika former. I takt med att de demokratiska idéerna bredde ut sig blev det allt viktigare att rusta allmogen för deltagande i samhällslivet som fullvärdiga medborgare, med rättigheter – och skyldigheter. De liberala arbetareföreningarna drev på för en utvidgning av rösträtten, men hela tiden med insikten att, om det skulle bli medborgarinflytande på allvar, så räckte det inte med att folk gick och röstade. Det krävdes att allmänheten satte sig in ordentligt i den politiska debatten.

I sin iver för folkbildning kan de liberala arbetareföreningarna ses som förelöpare till IOGT och andra nykterhetsorganisationer. Själva huvudsyftet med deras verksamhet var att minska alkoholens skadeverkningar i samhället. I det arbetet ingick att erbjuda människor en meningsfull, nykter fritid och i början av 1900-talet var det uppenbarligen många som var villiga att ägna sina lediga stunder åt studier. Det var inom IOGT som studiecirkarna introducerades i Sverige; den första redan 1902. Cirkarna kom att få stor betydelse för den framväxande demokratin. Här lärde man sig debattera och tala inför publik, skriva protokoll och föra kassabok. Inom bildningsförbund som ABF (bildat 1912) och Medborgskolan (1940) levde denna typ av frivilliga studier i kamratlig samvaro vidare. I anslutning till nykterhetsrörelsens och bildningsförbundens studieverksamhet växte ofta hela bibliotek fram. I många fall övergick dessa sedermera till att bli allmänna, offentligt finansierade folkbibliotek.

En medlem en röst

Redan i de tidiga arbetareföreningarna, som alltså bildades kring mitten av 1800-talet, var andan i hög grad demokratisk, långt innan principen om allmän och lika rösträtt slog igenom på riksdagsnivå. Medlemskap var öppet för alla, och vid sammankomsterna hade medlemmarna fri talan och lika röst. Samma sak gällde inom baptiströrelsen som hade fått spridning i Sverige kring 1850. För baptisterna var det självklart att alla människor hade samma värde inför Gud. I det praktiska församlinglivet innebar det att varje medlem ägde en (och endast en) röst. Det gällde män och kvinnor, fattiga och rika.

För den tidiga baptiströrelsen spelade hälsingeprästen Anders Wiberg en avgörande roll som andlig ledare. Det verkar också ha varit i Hälsingland som de första baptistförsamlingarna i vårt län kom till. Exakt när det skedde är svårt att säga, men av bevarade arkivhandlingar vet man att *Hudiksvalls baptistförsamling* bildades våren 1858. Vid den tiden gällde fortfarande det så kallade konventikelplakatet som förbjöd religiösa sammankomster utanför kyrkans kontroll. Man torde kunna räkna med att baptistisk, och annan frikyrklig väckelse, förekom i långt större utsträckning än vad de skriftliga källorna kan ge sken av. Mycket skedde säkert i det fördolda, utan att lämna spår i arkiven.

Skarpskytte – vår första stora folkrörelse

När man talar om den här typen av organisationer, alltså föreningar bildade under andra halvan av 1800-talet eller det tidiga 1900-talet, där en viss idé om hur individen och samhället kunde förbättras stod i centrum, brukar man sammanföra dem under benämningen folkrörelser. Till de ”klassiska” folkrörelserna räknas, förutom nykterhets- och väckelserörelsen, även arbetarrörelsen samt ibland också idrottsrörelsen och Kooperationen. Som den allra första stora folkrörelsen i Sverige betraktas vanligtvis skarpskytterörelsen, som har en rätt säregen historia.

I december 1860 bildades *Gefle frivilliga skarpskytteförening*. Det fanns egentligen två huvudsyften med skarpskyttarnas verksamhet. Det officiellt uttalade var att fungera som hemvärn redo att stärka Sveriges försvar i händelse av krig. Men man förstår att rörelsen också fyllde en annan viktig funktion, precis i det historiska skede då ståndssamhället omkullkastades och demokratin slog igenom. Skarpskyttarna var i regel liberalt sinnade män ur den övre medelklassen tillhörande yrkeskategorier som saknade naturlig representation i ständsriksdagen, till exempel lärare, journalister, fabrikörer och brukstjänstemän. De hade det ofta materiellt sett bra, men saknade formellt politiskt inflytande. Det är knappast någon tillfällighet att medelklassens intresse för skytte kulminerade just i samband med att representationsreformen, som ersatte ständsriksdagen med ett för sin tid modernt och

demokratiskt tvåkammarparlament, genomfördes i mitten av 1860-talet. Den liberale publicisten August Blanche, vid den tiden ledare för skarpskytterörelsen i Stockholm, lär ha sagt att, om inte reformen hade gått igenom så skulle huvudstadens gator ”ha färgats röda av adelns blod”. Detta till exempel enligt vad riksdagsmannen C. A. Adelsköld skriver i sina memoarer.

Den liberala medelklassen i Sverige kunde alltså mycket väl ha genomfört en våldsam revolution för att få igenom sina krav på demokrati. Det var ju precis vad som hände på flera andra håll i Europa. I takt med att allt fler av folkrörelsens män tog plats i riksdagen, och den vägen kunde påverka utvecklingen i liberal riktning genom lagstiftning, avtog skytteintresset. När allmän värnplikt infördes 1901 demokratiserades Sveriges försvar; vapenmakten hamnade i händerna på folket. De skarpskytteföreningar som fortfarande fanns kvar i början av 1900-talet ombildades till civila sportskytteklubbar.

Samförstånd eller klasskonflikt?

I de tidiga folkrörelserna fanns en stark känsla av samhörighet över klassgränserna. Tittar man till exempel på hur den första styrelsen för Ugglebo arbetareförening såg ut kan man konstatera att där satt torpare och bönder tillsammans med präster, läkare och brukstjänstemän. De liberala arbetareföreningarna var egentligen aldrig politiska. De tog inte parti för eller emot den ena eller den andra samhällsklassen. I den mån de hade något att säga om relationerna på arbetsmarknaden så manade de till samförstånd och vänskap mellan arbetsgivare och arbetstagare. Men när socialismen gjorde sitt intåg i Sverige på 1880-talet ändrades tonläget.

Det var i Gävle, vid ett möte med *Gefle arbetareklubb* hösten 1886, som Hjalmar Branting höll sitt berömda tal om ”varför arbetarrörelsen måste bli socialistisk”. Branting ville väcka klassmedvetandet hos folket. Det kapitalistiska systemet är förtryckande på en strukturell nivå, menade han. Tidigare, i det gamla ståndssamhället, kunde det gå att hitta hantverksmästare och brukspatroner som behandlade sina underlydande med paternalistisk omtanke. Men i en industrialiserad nation där relationerna mellan arbetsmarknadens parter alltmer anonymiseras kan man inte förlita sig på enskilda individers välvilja. Branting hävdade att samhället behövde förändras i grunden genom lagstiftning. Vid slutet av 1800-talet låg emellertid den politiska makten i händerna på ett fåtal relativt välbärgade män. Kravet på allmän rösträtt blev den i särklass viktigaste frågan för Sveriges socialdemokratiska arbetareparti som bildades 1889 i anslutning till den socialistiska fackföreningsrörelsen.

Rösträttsrörelsen

I kampen för allmän och lika rösträtt förenades socialister och liberaler med en betydande andel kvinnor ur det konservativa lägret. Dock inte alla. När Linnea Andersson, ordförande i Alfta-avdelningen av *Föreningen för kvinnans politiska rösträtt* (FKPR), rapporterade om hur det gick med agitationen i Voxnadalen 1913 kunde hon konstatera att befolkningen där ”på det hela taget är ganska konservativ”. Inte ens de som kallade sig liberala var särskilt entusiastiska när det gällde frågan om kvinnlig rösträtt. Särskilt stort motstånd mötte FKPR från ”vitbandisterna”, alltså kvinnor hörande till den kristna nykterhetsorganisationen Vita Bandet. Visserligen tog de emot FKPRs propagandamaterial, men visade, enligt Linnea Andersson, ingen vilja att använda det. I alla fall inte på avsett sätt. Tydligt ska ”en av de ledande vitabandsdamerna” ha tyckt att det ”var bra att få så prätigt klosettpapper”. På riksplanet, och säkert på de flesta håll i landet, var emellertid Vita Bandet en pålitlig allierad till FKPR i kampen för kvinnans politiska rösträtt.

Beslutet att införa allmän och lika rösträtt för män och kvinnor togs 1919. Det arbete som FKPR och andra rösträttsorganisationer hade lagt ned på att debattera, propagera och folkbilda gav till

slut resultat. Men det var knappast så enkelt som att de styrande plötsligt, som genom ett mirakel, blev mottagliga för rösträttsrörelsens argument. Med all säkerhet spelade en serie kravaller som spreds över landet våren 1917 stor roll. Makthavarna var helt enkelt rädda för att en revolution skulle bryta ut, här precis som i Ryssland. I historieskrivningen kallas händelserna hungerupproren och det har hävdats att det var en demonstration i Söderhamn den 11 april 1917 som innebar själva startskottet.

Facklig kamp

Parallellt med den politiska kampen för allmän rösträtt bedrev arbetarrörelsen en facklig strid för bättre förhållanden på arbetsplatserna. Vid början av 1900-talet var det långt ifrån självklart att arbetarna skulle få organisera sig på det sätt som de själva ville. Ett genombrott kom med den så kallade decemberkompromissen 1906 som innebar en överenskommelse mellan LO och SAF där det fastställdes att arbetsgivarna visserligen hade rätt att fritt anställa och avskeda, men att arbetarnas rätt att bilda fackföreningar också måste respekteras.

En viktig händelse som bidrog till att få arbetsgivar- och arbetstagersidan att mötas var konflikten vid Mackmyra sulfittfabrik i Valbo. Det var på vårvintern 1906 som fabriken disponert Erik Steffansson såg med förfäran på hur en socialistisk fackförening vann stor tillslutning bland arbetarna. De kallade sig *Mackmyra sulfitarbetares fackförening* och anslöt sig till Svenska grov- och fabriksarbetareförbundet. Fabriksledningen krävde att den som gått med där genast skulle gå ur, och att alla som ville ha kvar sin anställning skriftligen försäkrade att de aldrig skulle gå med i en socialistisk fackorganisation. Det visade sig att arbetsgiversidan missbedömde situationen totalt. Steffanssons och bolagsstyrelsens agerande blev i högsta grad kontraproduktivt. I stället för att skrämja bort arbetarna från socialismen medförde ledningens ingripande att tillströmningen till fackföreningen ökade explosionsartat. Resultatet blev att fabriken stängdes. Dessutom vräktes alla de som bodde i bolagets bostäder och som var anslutna till facket. Det i sin tur innebar att åtskilliga barnfamiljer bokstavligen ställdes på bar backe på ett sätt som väckte avsky, inte bara bland vänstersympatisörer utan tvärs över den politiska skalan. På hösten 1906 kom verksamheten vid fabriken i gång igen. De avskedade fick tillbaka sina jobb och sina bostäder.

En arbetskonflikt med dödlig utgång ägde rum i ångermanländska Ådalen i maj 1931 då fem personer sköts ihjäl av militären. Även i det här fallet spelade en händelse i vårt län en avgörande roll. I Marmaverken utanför Söderhamn hade *Pappersindustriarbetareförbundet avdelning 163* vid Marma-Långgrörs AB gått ut i strejk hösten 1930 sedan arbetarna där fått veta att de skulle få sina löner sänkta. Demonstrationen i Ådalen på våren året efter var en sympatiåtgärd till stöd för arbetarna i Marmaverken. Protesterna urartade i kravaller. En som befanns skyldig till att ha hetsat massorna var kommunisten Axel Nordström från Ovansjö socken i Gästrikland. Efter tragedin i Ådalen tog mittfåran inom arbetarrörelsen, med Per-Albin Hansson i spetsen, avstånd lika mycket från yttervänsterns "sätt att utnyttja upprörda stämningar" som från arbetsgiversidans agerande. Det rådde bred nationell enighet om att något liknande det som hände i Ådalen aldrig fick upprepas. Därur föddes den samförståndsanda mellan arbetsgivare och arbetstagare som ledde fram till Saltsjöbadsavtalet 1938.

Den svenska konsensuskulturen

Man kan slås av hur anmärkningsvärt fredlig utvecklingen i Sverige har varit, från ståndssamhället i mitten av 1800-talet fram till demokratins blomstringstid 100 år senare. Sociala spänningar har förstås förekommit, men till skillnad från många andra europeiska länder

har vi varit förskonade från blodiga revolutioner och inbördeskrig. En historisk faktor som gör oss unika gentemot samhällena på kontinenten är böndernas särskilda ställning. Hos oss hade bondeståndet representation i riksdagen redan på medeltiden. Allmogen har på ett självklart sätt involverats i rikets styre. Sannolikt är det till stor del därifrån vår konsensuskultur härstammar. Det har funnits en övertygelse om att samarbete mellan individer och grupper i samhället gynnar såväl den enskilde som hela kollektivet. I mitten av 1900-talet förpackades denna mentalitet som ideologisk produkt under benämningen folkhemmet.

Inte minst i samband med de båda världskrigen blev det uppenbart att det fanns en grundläggande sammanhållning inom nationen som stod över alla klassmotsättningar och gruppkonflikter. Vår värnpliktsarmé gjorde säkert sitt till för att stärka lagandan. Man kan också se ett starkt ideellt engagemang, till exempel i organisationer som Röda Korset, Blå Stjärnan, Landstormsrörelsen och Lottakåren. Säkert fanns det en utbredd vilja att göra gott, men också en insikt om att den enskilde medborgaren och samhället är ömsesidigt beroende av varandra. Det fanns ingen motsättning mellan att uppfylla sina plikter gentemot nationen och att ta tillvara sina intressen på det individuella planet.

Utmärkande för den svenska konsensuskulturen har varit en viss försiktighet när det gäller att lagstifta i frågor som berörde grupper i samhället kan lösa utan statlig inblandning. Bara folk förstår att om alla drar åt samma håll med helhetens bästa för ögonen så kan alla bli vinnare. Det har varit den underliggande tanken. Men visst har det tillkommit lagar i syfte att förbättra situationen för landets arbetarbefolkning. En sådan var den om 8 timmars arbetsdag som kom 1919. Då aktualiserades en fråga som blev allt viktigare för folkrörelserna sedan kampen för demokrati var vunnen och i takt med att folk fick det materiellt sett bättre: På vilket sätt kunde man erbjuda medlemmarna en meningsfull fritid? Här skulle inte minst idrottsrörelsen få en central betydelse.

Vad är en meningsfull fritid?

En förening som tog stort ansvar i det här avseendet var *IF Svalan* från Bergvik. I ett upprop till ortens ungdom i januari 1920 konstaterades att "8-timmarsdagen är en verklighet, en ökad ledighet har uppnåtts och det gäller att tillvarata fördelarna härav". Ungdomen uppmanas att inte förnöta tiden "med kortspel och dylikt", utan att ägna den nyvunna fritiden åt andlig och kroppslig förkovran. Uppropet, som IF Svalan gjorde tillsammans med ortens föreläsningförening, folkbibliotek och studiecirkel, avslutas med uppmaningen: "Kom till våra föreläsningar! Låna våra böcker och var med oss uti Guds fria natur."

Även nykterhetsrörelsen uppvisade ett digert utbud av uppbyggliga fritidsaktiviteter. Studiecirkelarna och biblioteken har redan nämnts. En bit in på 1900-talet började många IOGT-loger med biografverksamhet i sina ordenshus. Filmerna var kanske inte alltid direkt andligen förkovrande, men att gå på bio var åtminstone ett nyktert nöje. Plus att föreställningarna gav föreningarna ett välkommet ekonomiskt tillskott. En dag i februari 1953 fick invånarna i den lilla orten Lörstrand söder om Järvsö två tillfällen att se "Flottare med färg" med Gösta "Snoddas" Nordgren i en av rollerna. Den lokala godtemplarlogen kallades *IOGT 4699 Syskonringen* och enligt noteringar i deras arkiv såldes sammanlagt 176 biobiljetter den aktuella dagen. Det måste ha inneburit att nära nog varenda Lörstrandsbo slöt upp.

Folkrörelserna stod och föll helt med medlemmarnas engagemang. Filmvisning, lotteriförsäljning, basarer och alla andra möjliga sätt att dra in pengar förekom. Men vore det inte för att medlemmarna var beredda att lägga ner en betydande del av sin fritid på föreningsarbete

så skulle rörelserna inte ha kommit någonvart. Ur dessa människors engagemang föddes, spreds och blomstrade demokratin. En levande demokrati var för dem ingen rättighet att ta för given, utan något som medborgarna skapade tillsammans i det vardagliga föreningsarbetet.

Jörgen Björk, arkivarie, Arkiv Gävleborg